

Η αιτιολογία του τυπικού νόμου

Αναστασία Πούλου

Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2025, σ. XXIV + 451

Η αιτιολογία του νόμου ως σημείο εισόδου για διεισδυτικότερο δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*

Η Αναστασία Πούλου διήλθε με λαμπρό τρόπο από τα έδρανα της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης, την περίοδο που απουσίαζα, γιατί τελούσα σε αναστολή των πανεπιστημιακών μου καθηκόντων, και συνέχισε την εκπαίδευσή της στο ηπειρωτικό δίκαιο και στο common law, σε διάσημες νομικές σχολές. Έχει συγκροτήσει ένα εντυπωσιακό βιογραφικό, είναι δικαστικός λειτουργός και επιστήμονας με ισχυρό ακαδημαϊκό υπόβαθρο.

Καθώς ετοιμάζε το βιβλίο, είχα τη χαρά να συζητήσω μαζί της για το θέμα, γιατί όντως σε μία μονογραφία μου του 1990, δηλαδή προ 35 ετών, για το γενικό συμφέρον και τους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων (*Eu. Βενιζέλος, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, Παρατηρητής, 1990*), είχα αναδείξει το ζήτημα του δεδηλωμένου σκοπού του νόμου, που αποτελεί την αφετηρία του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας. Συνιστά, πιο συγκεκριμένα, το πρώτο βήμα για την άσκηση εντατικού δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας, με κριτήριο την αρχή της αναλογικότητας, γιατί από εκεί εξαρτάται η προσφορότητα, η αναγκαιότητα και η εν στενή εννοία αναλογικότητα. Σας θυμίζω ότι το 1990 αυτή η συζήτηση ήταν σπαργανώδης. Έντεκα χρόνια αργότερα, το 2001, μου δόθηκε η δυνατότητα να εισηγηθώ στην Ζ' Αναθεωρητική Βουλή τη ρητή πλέον συμπερίληψη της αρχής της

αναλογικότητας, στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, ενώ στο μεταξύ είχε διογκωθεί η σχετική νομολογία του ΣτΕ, του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ.

Η αρχή της αναλογικότητας είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού που ονομάζω ερμηνευτικός μονισμός, καθώς αντιμετωπίζονται με τις ίδιες μεθόδους και λίγο-πολύ με τον ίδιο τρόπο έννοιες, αρχές, πολλές φορές και κανόνες που υπάρχουν και στις τρεις καλούμενες συνήθως σε εφαρμογή στον ευρωπαϊκό χώρο έννομες τάξεις. Την εθνική/συνταγματική τάξη, την έννομη τάξη της ΕΣΔΑ και την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πολύ πρόσφατα, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας δημοσίευσε μία απόφαση, την 2131/2025, που κάνει ακριβώς αυτό. Παραμερίζει τελικά μία διάταξη γιατί προσκρούει στην αρχή της αναλογικότητας, ως αντισυνταγματική, ως αντίθετη στην ΕΣΔΑ και ως αντίθετη στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άρα έχουμε ένα νομολογιακό παράδειγμα αποδοχής δύο μηχανισμών στους οποίους συχνά αναφέρομαι, τον ερμηνευτικό μονισμό και την αλληλοπεριχώρηση των εννόμων τάξεων (βλ., αναλυτικότερα, *Eu. Βενιζέλο, Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος - Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022*).

Όμως, από το 1990 έως το 2025 κύλησε πολύ νερό στο αυλάκι και το σημαντικότερο που έχει συμβεί στη χώρα μας είναι η οικονομική κρίση. Η οικονομική κρίση, λοιπόν, ως δικανική πρόκληση (*Eu. Βενιζέλος, Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020*) έχει φέρει στο προσκήνιο της επικαιρότητας, της νομολογιακής και της επιστημονικής, το ζήτημα της αιτιολογίας του τυπικού νόμου. Το ζήτημα αυτό το έχει θέσει η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας πρωτίστως την περίοδο της κρίσης, για πολύ σημαντικά θέματα, διότι η αιτιολογία του νόμου χρησιμοποιήθηκε ως σημείο εισόδου του δικαστή στο πεδίο της εντατικής και διεισδυτικής άσκησης δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας. Και μάλιστα σε μία περίοδο κατά την οποία η χώρα ήταν ήδη στο δεύτερο πρόγραμμα (μνημόνιο), αλλά μετά την αποδοχή της μεγάλης παρέμβασης στο χρέος από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, όλα σχε-

(*) Ομιλία στην παρουσίαση του βιβλίου της Αναστασίας Πούλου, *Η αιτιολογία του τυπικού νόμου*, Εκδ. Σάκκουλα, 2025. Στην παρουσίαση που έγινε στις 18.12.2025 στην αίθουσα της ΕΣΗΕΑ μίλησαν οι Ιωάννης Σαρμάς, Επίτιμος Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου, τ. Υπηρεσιακός Πρωθυπουργός, Ενάγγελος Βενιζέλος, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ. Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών, Ιωάννης Γράβαρης, Επίτιμος Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, Άγγελος Στεργίου, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, και η συγγραφέας Αναστασία Πούλου, Dr. iur, Πρωτοδίκης Δ.Δ., Μεταδιδάκτορας της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Συντόνισε η Ιφινγένεια Καμιτσίδου, Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τ. Πρόεδρος του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.

δόν τα άλλα κρίσιμα μέτρα του δεύτερου προγράμματος κρίθηκαν ως αντισυνταγματικά. Ενώ η χώρα όδευε πλησιόστια στο τρίτο μνημόνιο, η νομολογία θεωρούσε ότι είναι περιττό και το δεύτερο, με εξαίρεση την αναδιάρθρωση του χρέους.

Πού εμφανίζεται, λοιπόν, το ζήτημα της αιτιολογίας του νόμου; Εμφανίζεται σε μέτρα κοινωνικοασφαλιστικού χαρακτήρα, για την ακρίβεια συνταξιοδοτικού ως προς τις δημόσιες συντάξεις και κοινωνικοασφαλιστικού ως προς τους ασφαλισμένους που δεν λαμβάνουν σύνταξη του Δημοσίου, και στις περικοπές που αφορούν μισθούς, την περικοπή κυρίως των ειδικών μισθολογίων. Και σε άλλα ζητήματα, αλλά τα δύο μεγάλα είναι αυτά.

Αυτό σημαίνει ότι ο δικαστής, στο δικονομικό πλαίσιο ενός ελέγχου συνταγματικότητας που δήθεν είναι παρεμπόδιων και συγκεκριμένων, προβαίνει σε *in toto* παραμερισμό μιας νομοθετικής παρέμβασης, δηλαδή προβαίνει σε έλεγχο γενικό, αφηρημένο και οιονεί ευθύ, επικαλούμενος ελλείψεις της αιτιολογίας του νόμου και μάλιστα ελλείψεις οι οποίες δεν αφορούν την ουσία και το περιεχόμενο της αιτιολογίας, ούτε κατά κυριολεξία τον τύπο της, αλλά τη μορφολογία της. Είναι μορφολογικές πλημμελίες της αιτιολογίας του νόμου.

Αυτό μας επιβάλλει, όπως φαίνεται από την εξαιρετική ανάλυση της Αναστασίας Πούλου, να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα του αν ο νομοθέτης είναι πράγματι κυρίαρχος, γιατί κάνει μια άσκηση νομικής θεολογίας στην εκτεταμένη εισαγωγή της. Ο νομοθέτης δεν είναι κυρίαρχος, ούτε εκεί που ισχύει η αρχή της κυριαρχίας του κοινοβουλίου, δηλαδή στο Ηνωμένο Βασίλειο. Κυρίαρχος στη σμιτιανή νομική θεολογία είναι αυτός που έχει την αρμοδιότητα της κατάστασης εξαίρεσης και όχι την αρμοδιότητα του νομοθετήν. Ο νομοθέτης είναι υποτεταγμένος στους υπερέχοντες κανόνες δικαίου, στους συνταγματικούς και στους άλλους, γιατί έχουμε πολλά συστήματα υπερέχοντων κανόνων δικαίου.

Αυτό που έχει συμβεί είναι το εξής εντυπωσιακό, το ζήτημα της αιτιολογίας του νόμου, που πάντα υπήρχε, μετατίθεται από το πεδίο της ερμηνείας του νόμου στο πεδίο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας του νόμου. Πάντα αναζητούσαμε την αιτιολογία, διότι η αιτιολογία ήταν η βάση της ιστορικής ερμηνείας του νόμου. Αναζητούσαμε την αιτιολογική έκθεση και τις προπαρασκευαστικές εργασίες. Τώρα, όμως, δεν αναζητούμε την αιτιολογία για

λόγους ερμηνείας. Οι «μνημονιακοί» αυτοί νόμοι δεν είχαν καν ερμηνευτικά προβλήματα ως νόμοι. Κρίθηκαν όμως αντισυνταγματικοί. Άρα έχουμε μία εντυπωσιακή μετατόπιση από τον δεδηλωμένο σκοπό στη βαθιά και αναλυτική αιτιολογία και από τον οριακό έλεγχο της αντισυνταγματικότητας στον βαθύ και απαιτητικό έλεγχο συνταγματικότητας, που δεν είναι πλέον έλεγχος αντίθεσης, αλλά έλεγχος συμμόρφωσης, όπως την εννοεί ο δικαστής.

Όλα αυτά είναι εντυπωσιακές αλλαγές, οι οποίες αφορούν στην πραγματικότητα τη σχέση νομοθέτη και δικαστή, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, και το περιεχόμενο το πολιτικό, σε τελευταία ανάλυση, του ελέγχου της συνταγματικότητας ως νομικού ελέγχου. Όπως εξηγεί πολύ ωραία και με δογματικό βάθος η Αναστασία Πούλου, ζητάμε μια αιτιολογία του νόμου όχι μόνο για τις ανάγκες της νομιμοποίησής του, της δημοκρατικής, όχι μόνο για την ερμηνεία του, αλλά μια αιτιολογία την οποία στην πραγματικότητα τη χρησιμοποιεί ως όχημα ο δικαστής για να αυξήσει τις αρμοδιότητές του.

Υπάρχουν τυπικές/μορφολογικές προϋποθέσεις της αιτιολογίας του νόμου, οι οποίες, όμως, σπανίως αφορούν τη λεγόμενη υπόσταση του νόμου, δηλαδή την εξωτερική τυπική συνταγματικότητα. Αυτό μπορεί να αφορά μόνο τη γνωμοδοτική αρμοδιότητα του Ελεγκτικού Συνεδρίου στους κατά κυριολεξία συνταξιοδοτικούς νόμους. Συνήθως όλα αυτά που αναφέρονται στις τυπικές/μορφολογικές προϋποθέσεις της αιτιολογίας του νόμου συμποσούνται σε θέματα τα οποία αφορούν τα *interna corporis*, δηλαδή τη μη ελεγχόμενη εσωτερική τυπική συνταγματικότητα ή το κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου, δηλαδή την ουσιαστική συνταγματικότητα.

Βεβαίως υπάρχουν ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, κυρίως όταν ο τυπικός νόμος υποκαθιστά διοικητική πράξη, κάτι το οποίο σε θέματα περιβαλλοντικά, πολεοδομικά, χωροταξικά μπορεί να συμβαίνει συχνά. Αυτός ο νόμος, για να γίνεται σεβαστή η διάκριση των εξουσιών, επειδή αφαιρεί ύλη από τη διοίκηση, πρέπει να πληροί προϋποθέσεις αιτιολογίας που ουσιαστικά αφορούν τη διοικητική πράξη, ακόμη και προϋποθέσεις προνομοθετικής δημοσιότητας και διαβούλευσης.

Το κρίσιμο θέμα, όμως, δεν είναι η αιτιολογία του νόμου γενικά. Έχει συντελεστεί μια πολύ σημαντική μετατόπιση. Ο δικαστής δεν αναζητεί την πολιτική αιτιολογία του νόμου, δηλαδή την κοινοβουλευτική

αιτιολογία του νόμου ή, για να το πω ακόμη πιο προκλητικά, τη «νομοθετική» αιτιολογία του νόμου, η οποία απορρέει από την αιτιολογική έκθεση και από τις προπαρασκευαστικές εργασίες. Αναζητά την τεχνική αιτιολογία του νόμου, δηλαδή αναζητά ένα είδος «διοικητικής» αιτιολογίας του νόμου και στην πραγματικότητα εξωθεί τα πράγματα σε ένα φαινόμενο που θα το ονόμαζα «διοικητικοποίηση του νόμου». Όταν λέει θέλω αιτιολογία του νόμου, εννοεί: θέλω μία τεχνική αιτιολογία στην προνομοθετική φάση, στη φάση της προπαρασκευής του σχεδίου νόμου, η οποία προηγείται της πολιτικής υιοθέτησής του και εν τέλει της πολιτικής και κοινοβουλευτικής αιτιολογίας του ψηφισμένου νόμου.

Απαιτεί κυρίως αναλογιστική ή έστω οικονομική μελέτη για τους κοινωνικοασφαλιστικούς νόμους, εξέταση και απόρριψη εναλλακτικών δημοσιονομικών λύσεων ή μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Όπως πολλές φορές το ζητάει για τις κανονιστικές πράξεις, όταν δεν ελέγχει απλώς τον τρόπο άσκησης της διακριτικής ευκαιρίας, αλλά απαιτεί ειδική αιτιολογία τεχνική π.χ. γιατί μετακινείται μια ομάδα έργων από τη μία κατηγορία περιβαλλοντικών μελετών σε άλλη, ή εξαιρείται τελείως από την υποχρέωση προηγούμενης κατάρτισης περιβαλλοντικής μελέτης. Θέλει αιτιολογία που να προκύπτει από τα στοιχεία του φακέλου, σπανίως αυτή αποτυπώνεται στο σώμα της πράξης, αλλά πάντως ελέγχεται.

Το ζήτημα συνεπώς δεν είναι η αιτιολογία του νόμου γενικά. Είναι η τεχνική αιτιολογία του νόμου. Αυτό επιτρέπει στον δικαστή να πει, δεν υπάρχει τεχνική αιτιολογία ανεξαρτήτως περιεχομένου, δεν υπάρχει μορφολογικά, άρα ο νόμος είναι in toto αντισυνταγματικός ελλείψει αιτιολογίας. Διότι έτσι ο δικαστής αδυνατεί να ασκήσει έλεγχο αναλογικότητας και τεκμαίρεται ότι παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας ελλείψει της τεχνικής αιτιολογίας. Σε αυτό δεν μπορεί να συμμορφωθεί η διοίκηση, πρέπει να συμμορφωθεί ο νομοθέτης, δεν μπορεί να συμμορφωθούν οι τεχνικοί σύμβουλοι, δεν μπορεί να συμμορφωθεί η Εθνική Αναλογιστική Αρχή ή η υπηρεσία του Υπουργείου Περιβάλλοντος που εκπονεί τις περιβαλλοντικές μελέτες. Ελλείψει δε μιας διαδικασίας διαθεσμικού διαλόγου μεταξύ δικαστικής και νομοθετικής εξουσίας –ο διάλογος διεξάγεται ατύπως αλλά όχι επισήμως και διαθεσμικά– ο νομοθέτης προσπαθεί να διαγνώσει ή να δικαιωσθαι πώς θα διορθώσει τη ρύθμιση για να διέλ-

θει τη δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητα των νόμων. Το έχουμε δει αυτό σε όλη τη διεκυστίδα των κοινωνικοασφαλιστικών ή των συνταξιοδοτικών ή των μισθολογικών ρυθμίσεων. Όσπου να πει το Ελεγκτικό Συνέδριο ή το Συμβούλιο της Επικρατείας, αντίστοιχα, ότι τώρα είναι εντάξει οι συντάξεις και οι μισθοί των στρατιωτικών, των γιατρών του ΕΣΥ, των καθηγητών ΑΕΙ.

Αυτό λοιπόν αλλάζει τα δεδομένα πλήρως. Ο δικαστής δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική αιτιολογία του νόμου και για τη λειτουργία της Βουλής ως συλλογικού νομοθετικού οργάνου. Αν πράγματι ο δικαστής αναζητούσε την πολιτική/κοινοβουλευτική αιτιολογία, θα έπρεπε να την αναζητά εν τέλει στον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται και ψηφίζουν τα μέλη του συλλογικού οργάνου, οι βουλευτές. Κάτι για το οποίο δεν ενδιαφέρεται. Ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο ο έχων τη νομοθετική πρωτοβουλία, που είναι όργανο της εκτελεστικής εξουσίας, την ασκεί έχοντας λάβει υπόψη του τα στοιχεία της τεχνικής αιτιολογίας στη φάση της προετοιμασίας του σχεδίου νόμου. Αυτό είναι το νέο στοιχείο. Αναφέρθηκε ο Γιάννης Σαρμάς, προηγούμενος, στην αμερικανική αντίληψη που –την έχει μελετήσει η Αναστασία Πούλου όπως φαίνεται από τον υπομνηματισμό του βιβλίου– στις περιπτώσεις τεχνικής πολυπλοκότητας (perplexity) της ρύθμισης, κυρίως στο πεδίο οικονομικής πολιτικής, δεν μπορεί ο δικαστικός έλεγχος να είναι τόσο διεισδυτικός.

Η μεγίστη παραδοξότητα είναι μάλιστα ότι όταν έρχεται ο νομοθέτης και λέει εισάγω αυτή τη ρύθμιση και του λέει ο δικαστής αυτή η ρύθμιση δεν έχει τα αναγκαία στοιχεία της τεχνικής αιτιολογίας, είναι αντισυνταγματική και παραμερίζεται, ποιος νόμος εφαρμόζεται; Ο προϊσχύων, ο οποίος τι πληρότητα αιτιολογίας έχει; Καμία. Ο προγενέστερος νομοθέτης δεν είναι επίκαιρος και δεν έκανε καμία προσπάθεια να αιτιολογήσει τεχνικά την προγενέστερη ή τη γενικότερη ρύθμιση που επανέρχεται σε ισχύ μετά τον παραμερισμό της νέας νομοθετικής ρύθμισης ως αντισυνταγματικής ελλείψει τεχνικής αιτιολογίας. Ακόμη και αν υπήρχε κάποια τεχνική αιτιολογία στην προγενέστερη ρύθμιση αυτή, είναι απαραίτητη, ενώ η ρύθμιση είναι ανομιμοποίητη από πλευράς πολιτικής αιτιολογίας. Αυτό είναι, όμως, το κανονιστικό αποτέλεσμα της δικαστικής κρίσης. Και φυσικά όλα αυτά προϋποθέτουν ότι θα συμμορφωθεί ο νομοθέτης ώστε να βρει το σημείο αποδοχής

από τον δικαστή σε έναν οιονεί διάλογο, τον οποίον λίγο-πολύ σας περιέγραψα και ο οποίος διεξάγεται αγχωδώς και ανοργάνωτα, όπως έδειξαν πάρα πολλές υποθέσεις. Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε μόνο στην οικονομική κρίση και η εξέλιξη του ΝΟΚ είναι η ίδια, στην πραγματικότητα. Όλα αυτά βεβαίως συνδέονται και με τη μετεξέλιξη του δικονομικού πλαισίου του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας, που είναι ένας έλεγχος κατ' ουσίαν ευθύς, κύριος και αφηρημένος, με όλες τις αλλαγές που έχουν γίνει, με τη δυνατότητα πιλοτικής δίκης, προδικαστικής παραπομπής από τα τακτικά δικαστήρια, με τη δυνατότητα να οριστεί το χρονικό σημείο επέλευσης των αποτελεσμάτων, με τη δυνατότητα έκδοσης προδικαστικής απόφασης που καλεί τη διοίκηση να συμμορφωθεί. Άρα όλο το σύστημα έχει αποκτήσει χαρακτηριστικά τα οποία δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα, έχουν διαμορφωθεί αποσπασματικά, δεν έχουν ενοποιηθεί, ώστε να έχουμε μια θεσμικά διαφανή κατάσταση.

Το ζήτημα με το οποίο ασχολείται η Αναστασία Πούλου είναι ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα και εριζώμενα διεθνώς. Η θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου κινείται στον αστερισμό της αρχής της αναλογικότητας. Φανταστείτε ένα Σύνταγμα που λέει απλώς *«εγκαθιδρύεται μια έννομη τάξη που σέβεται τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, τα θεμελιώδη δικαιώματα και την αρχή της αναλογικότητας»*. Όλο το Σύνταγμα πρακτικά είναι αυτό. Είναι τριάντα λέξεις, που ερμηνεύει ο δικαστής. Όταν μειώνονται οι λέξεις και οι έννοιες είναι κατ' ανάγκην αόριστες, ανακατανέμεται η αρμοδιότητα. Δηλαδή η αρμοδιότητα φεύγει από τα πολιτικά και πηγαίνει στα δικαστικά όργανα. Όσο πιο γενική, αφηρημένη και συμπυκνωμένη είναι η διατύπωση, τόσο μεγαλύτερη είναι η αρμοδιότητα του

δικαστή. Ο οποίος, λέει, αυτή είναι η εκτίμησή μου για την αναλογικότητα.

Αυτό θα ήταν το βασικό θέμα στο Ισραήλ αν δεν είχε γίνει η τρομοκρατική επίθεση της Χαμάς και αν δεν είχαν προκύψει οι πολεμικές καταστάσεις που ζούμε τα τελευταία χρόνια. Η Κνεσέτ, με τροποποίηση των βασικών νόμων, ελλείψει ενιαίου Συντάγματος, νομοθέτησε ότι δεν μπορεί ο δικαστής να προβαίνει σε έλεγχο της *reasonability* του νόμου. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να κάνει βαθύ έλεγχο των επιλογών του νομοθέτη. Ενώ εμείς στην Ελλάδα, στο Λουξεμβούργο, στο Στρασβούργο κάνουμε πλήρη έλεγχο του ευλόγου χαρακτήρα της ρύθμισης, που είναι ένα ευρύ πεδίο στο οποίο η αιτιολογία του νόμου παίζει καθοριστικό ρόλο. Ο δικαστικός έλεγχος ωθεί τον νομοθέτη να συμμορφώνεται, έστω σταδιακά με αλληπάλληλες, αν χρειαστεί, μεταβολές της νομοθεσίας.

Το γεγονός ότι μία νέα επιστήμονας, δικαστής, αποφασίζει να αναμετρηθεί με τέτοιο θέμα είναι από μόνο του άξιο μεγάλο θαυμασμού. Διότι βρίσκεται στη διακεκαυμένη ζώνη στην οποία δεν διεξάγεται απλώς η θεωρητική συζήτηση, αλλά διαμορφώνεται η νομολογιακή πρακτική. Το βιβλίο αυτό είναι πράγματι ένα βιβλίο αναφοράς. Η συγγραφέας εισήλθε στα πολύ βαθιά ύδατα της θεωρίας με εξοπλισμό καταδυτικό άρτιο και με θάρρος, το οποίο για μένα είναι το σημαντικότερο, γιατί δηλώνει διάθεση να εκτεθεί σε έναν διάλογο ο οποίος είναι απαιτητικός. Και νομίζω ότι αυτό έπρεπε να της προσφέρουμε ως μικρό αντίδωρο, να κάνουμε έναν διάλογο σήμερα με αυτά που είπε.

Ευάγγελος Βενιζέλος

*Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρώην Αντιπρόεδρος
της Κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών*

